

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.34.1.8>

Natka Badurina

TRŠĆANSKA RIŽARNA, KNJIŽEVNOST I PAMĆENJE. DIO PRVI: POTISKIVANJE ZAZORNOG

dr. sc. Natka Badurina, Sveučilište u Udinama, Italija
natka.badurina@uniud.it orcid.org/0000-0001-6486-3911

izvorni znanstveni članak

UDK 94(450Trieste)“1943/1945“

821.131.1.09Magris, C.-31

821.163.42.09Drndić, D.-31

rukopis primljen: 1. studenoga 2021; prihvaćen za tisak: 24. svibnja 2022.

Rad se bavi kolektivnim pamćenjem Rižarne San Sabba, nacističkog logora koji je djelovao u Trstu od 1943. do 1945. godine, i to kroz analizu dva suvremena romana: Obustaviti postupak Claudia Magrisa i Sonnenschein Daše Drndić. U prvom se dijelu iznose osnovni povijesni podaci te različite etape pamćenja, osobito s obzirom na proglašenje nacionalnog spomenika, sudski postupak za zločine počinjene u logoru, te na uspostavu muzeja. Posebna pažnja posvećuje se usporedbi Rižarne s partizanskim zločinima počinjenim prilikom oslobođenja Trsta u svibnju 1945., koja se, osobito od vremena sudskog procesa, pojavljuje u javnom prostoru i muzealizaciji spomenika Rižarne i fojbi. Iznosi se istraživanje Susanne C. Knittel, koja uz pomoć psihoanalitičkog pojma zazornog (njem. unheimlich) povezuje potisnuto pamćenje nacističkih eutanazijskih programa s onim slovenskih i hrvatskih žrtava Rižarne. U drugom dijelu rada ova će se saznanja primijeniti na analizu navedenih romana.

Ključne riječi: Rižarna; holokaust; antifašizam; komunizam; Claudio Magris; Daša Drndić

1. Uvod

Ovaj se rad bavi kolektivnim pamćenjem Rižarne San Sabba, nacističkog logora koji je djelovao u Trstu od 1943. do 1945. godine, i to prvenstveno kroz analizu dva suvremena romana: *Obustaviti postupak* Claudia Magrisa (2016, izvornik 2015) i *Sonnenschein* Daše Drnić (2007). Oba romana imala su velik uspjeh unutar svojih nacionalnih sredina i kod međunarodne publike. Dva pisca povezuje indignirani stav prema nekažnjenim zločinima iz Drugog svjetskog rata, neprorađenoj prošlosti i zaostacima fašizma, te vjera u moralnu ulogu pisaca u obnavljanju pamćenja i preispitivanju kolektivne savjesti. Za razliku od pretežno postmodernističkih i naratoloških instrumenata dosad korištenih u analizi ovih romana, ovdje ćemo im prići iz gledišta studija pamćenja (kako su to, u slučaju Daše Drnić, već činili Kobolt 2007–2008, Vervaeet 2018, Beronja 2020 i Kosmos 2020, dok Magrisov roman, koliko nam je poznato, još nije analiziran tim metodološkim alatom). Možemo odmah najaviti da će oba romana, odgovarajući na pitanja koja im postavljaju studiji pamćenja, dati neadekvatne ili razočaravajuće odgovore. Ti će odgovori biti indikativni za stanje lokalnog pamćenja fašizma i nacizma u graničnom području čijom se poviješću bave, i za ulogu književnosti u tom pamćenju.

Dakako, ni u jednom od ova dva književna teksta ne radi se o tradicionalnim povijesnim romanima s ambicijom pozitivnog prikaza prošlosti. Oni također ne govore samo o Rižarni, već nalaze brojne načine da temu nadopune, sagledaju iz drugog kuta, prebace u drugi plan, zaobiđu ili čak izbjegnu. Pa ipak, nema sumnje da oba ova romana grade svoje fiktionalne svjetove miješajući ih s povijesnom, arhivskom, testimonijalnom i muzejskom građom, i da se u oba romana ta građa u svom najvažnijem dijelu, onom koji je poticaj za sve ostalo pripovijedanje, tiče upravo događaja u i oko Rižarne.

Prije no što poduzmemo analizu dvaju romana, uputno je ukratko reći o kakvom se povijesnom događaju radi. Pri tome dakako ne namjeravam priložiti jednostavan opis „činjenica” za kojim bi trebao slijediti opis načina na koje je pamćen te konačno analiza njegove „književne obrade”. Mislim da nije moguće izdvojiti esenciju događaja posve lišenu narativnih i interpretacijskih učinaka, pa će i ovdje, već i u najkraćoj prvoj definiciji, biti neizbježno vidljiva stanovita rasprava oko tumačenja i odabrani vidni kut. Unatoč tome, mislim da je, pedesetak godina nakon lingvističkog obrata u historiografiji i njegove duge dominacije u književnim studijima, također i

u kombinaciji s naratologijom (za što je ilustrativan primjer analiza Daše Drndić u Žužul 2020), došlo vrijeme da se književni studiji obrate historiografiji s nešto većim povjerenjem u njezinu mogućnost da govori *istinu* o prošlim događajima, pogotovo onda kad je riječ o književnosti koja se predstavlja kao dokumentarna, angažirana, utemeljena na svjedočenjima i usmjerena intervenciji u kolektivno pamćenje. Taj povratak interesa za stvarnost/istinu i u historiografiji i u književnosti Nenad Ivić (2021) odbacuje kao pomodni univerzalizacijski trend, globalno koketiranje sa svjedočenjima koje zaboravlja na ulogu jezika u izgradnji subjektivnosti, i na važnost pojedinačnog i regionalnog za očuvanje kreativne i subverzivne zadaće književnosti. Za razliku od Nenada Ivića, ovdje ćemo biti skloniji zagovarateljima moći historiografije da govori o stvarnosti, no istovremeno, kad je riječ o književnosti, u Ivićevoj ćemo kritici naći preciznu dijagnozu upravo one globalizacijske boljke od koje, smatramo, oba ova romana boluju. To znači da ne odbacujemo narativnost ni historiografije ni dokumentarne književnosti, da imamo na umu otpor koji jezik pruža uspostavljanju istine, ali i da u književnost, i specifičan jezik kojim ona stvara svoj imaginarij (priповjedna književnost je polje „borbe za imaginaciju”, tvrdi Viet Thanh Nguyen, prema Bartolini 2021: 5) i intervenira u memorijske narative (Erl 2011: 152), kanimo upisati odgovornost prema (lokalnoj) prošlosti i suvremenim predodžbama o njoj. Perspektivu studija pamćenja koju ovdje primjenjujemo smatramo bliskom kulturnim studijima i političkoj postkolonijalnosti,¹ koje Vladimir Biti doduše opisuje kao populistične, antiteorijske i tendencijalno etnocentrične, ali za koje također kaže da su, zajedno sa sviješću o kritičarevoj i piščevoj situiranosti, na književnokritičku scenu vratile razlikovanje „činjenice od privida, istine od laži, dobra od zla, opreka o kojima ovise bezbrojni ljudski životi (i znatan broj životopisa)” (Biti 2003: 454).

2. Povijest, pamćenje, muzej, sudnica i... zazorna usporedba

Nakon kapitulacije Italije 1943. godine, Nijemci su na području Julijske krajine, Furlanije, te ljubljanske i riječke provincije uspostavili Operacijsku zonu Jadranskog Primorja (*Operationszone Adriatisches Küstenland* – kratica OZAK), koja je, kao područje od posebnog strateškog, vojnog i političkog interesa, bila pod direktnom upravom Reicha (Fogar 1995; Matta 2012: 5).

¹ O razlici između teorijske i političke postkolonijalnosti v. Biti 2003: 407.

Za takav poseban tretman ovog područja bilo je više razloga: ono je predstavljalo izlazak Trećeg Reicha na more i otvaralo prodor na istok, imalo je simboličko značenje zbog svoje mnemoničke veze s austrijskim carstvom (njemački je okupator računao s austronostalgijom tršćanskog građanstva), a prioritet u vojnom smislu davalo mu je susjedstvo sa slovenskim i hrvatskim prostorom u kojem je djelovao dobro organiziran partizanski pokret, koji je trebalo suzbiti kao ozbiljnu vojnu prijetnju (tzv. *Bandenkampf*). U glavnom gradu te okupirane zone, Trstu, Nijemci već u listopadu 1943. u zgradama ljuštionice riže na gradskoj periferiji, osnivaju zatvorsku odnosno logorsku ustanovu s dva glavna cilja: progona Židova, za koje je ovaj logor bio pretežno tranzitni (odavde su odvođeni u Dachau, Auschwitz, Mauthausen), i progona talijanskih, slovenskih i hrvatskih antifasista, partizana i civila iz grada i sa šireg područja partizanskog djelovanja, koji su ovdje zatvarani i većinom ubijani, te spaljivani u krematoriju (Rižarna je jedini nacistički logor u Italiji koji je imao krematorij). Partizanski je pokret bio višenacionalan (slovenski, hrvatski, talijanski) i složen od različitih grupacija, tako da se može govoriti o postojanju više pokreta otpora na teritoriju Operacijske zone Jadranskog Primorja. „Najveći i najorganiziraniji bio je bez sumnje slovensko-hrvatski dio, koji se mogao osloniti na dugogodišnje iskustvo borbe iz doba fašizma i zatim iz doba okupacije Jugoslavije od 1941.”; tim je pokretom „ovladala komunistička partija i u političkom i u vojnom smislu”, dok se talijanski pokret otpora, aktivan osobito nakon kapitulacije Italije, oslanjao na nacionalni model Komiteta za nacionalno oslobođenje (*Comitato di liberazione nazionale*, CLN) i politički bio raznovrsniji (Fogar 1995: 55–58; vidi također i Liuzzi 2016: 37)². Osim borbe protiv nacizma, lokalni (protalijanski) CLN je, mimo preporuka vlastite središnjice u Milanu, u Trstu imao za eksplicitan cilj i smanjenje utjecaja prokomunističkog i projugoslavenskog pokreta otpora (u kojem su sudjelovali i talijanski komunisti, Sluga 1996: 402). To je osobito došlo do izražaja u posljednjim danima nacističke okupacije (ovaj je segment ključan za poglavlje br. 38. u Magrisovu romanu, kojem ćemo se posvetiti u nastavku).

² U ovom su mi pregledu najvažniji izvori Fogar (1995), Collotti (1995a i 1995b), Matta (2012) i Sluga (1996). Povremeno međutim upućujem i na Liuzzi (2016): radi se o popratnoj knjižici-vodiču novog postava muzeja koji je značajan upravo zato što korespondira s ostalim ovdje odabranim znanstvenim izvorima te, kako ćemo pokazati u nastavku, predstavlja važnu recentnu promjenu u javnom predstavljanju Rižarne.

U organizaciji logora njemačke vlasti angažiraju uhodanu skupinu nacističara koji su stekli iskustvo najprije u njemačkom programu „eutanzije” odnosno istrebljenja tzv. „neizlječivih bolesnika” (*Aktion Tiergarten 4* – kratice T4), a zatim u istrebljenju Židova u okviru *Aktion Reinhard*. U Trst su dakle poslani iskusni i izvježbani zločinci ravno iz logora istrebljenja u Njemačkoj i Poljskoj; iz Belzeca, Sobibora, Treblinke (Fogar 1995: 12–15). S njima su došli ukrajinski vojnici u njihovoj službi, korišteni za najgore zločine, a za administrativne poslove šef policije OZAK-a, Odilo Globocnik, mogao se osloniti na lokalno stanovništvo – talijanske, slovenske, hrvatske kolaboracioniste te pripadnike lokalne njemačke zajednice (Fogar 1995: 31–32). Nacistički vođe više su puta izrazili čuđenje i zadovoljstvo neočekivano velikom spremnošću tršćanskih građana na suradnju s okupacijskom vlašću.

Za lokaciju logora odabran je Trst zbog toga što je bio prikladan za primjenu njemačkog rasnog sustava prema inferiornim Židovima i Slavenima, ali i zbog toga što je spomenuta hegemonija komunističke partije nad pokretom otpora (jugoslavenskim, ali i lokalnim tršćanskim otporom Slovenaca i Talijana) zahtijevala prvenstveno ideološku (antiboljševičku), a ne samo rasnu borbu, upravo onako kao što je to bilo na istočnoj bojišnici (Matta 2012: 33). Židovska zajednica u Trstu bila je među najbogatijim i najuglednijim u Italiji (što je jedan od razloga zbog kojih je 1938. Mussolini upravo ovdje proglasio talijanske rasne zakone), a prisutnost slavenskog stanovništva u gradu i njegova većinski slovenska okolica činili su buduću državnu pripadnost Trsta neugodno otvorenim pitanjem. U tom su pitanju Nijemci, u oporbi prema jugoslavenskim pretenzijama, mogli računati na pomoć i podršku većinskog talijanskog stanovništva Trsta, onog koje je u dva prethodna desetljeća bilo zadojeno antislavizmom „fašizma na granici”,³ i kojem su se obraćali austronostalgični sadržaji okupacijskih novina i radija. Nacističke su vođe nastojale uvjeriti talijansko građanstvo u Trstu da je njemačka prisutnost u gradu jamac protiv boljševičke i slavenske prijetnje, a da im oni, nasuprot tome, nude povratak Velike Austrije (Fölkel 2000: 146–147; Matta 2012: 8). Kroničar tih dana Diego De Henriquez procjenjuje da je barem polovica stanovništva aktivno pomagala Nijemcima, te bilježi

³ O pojmu „fašizma na granici” vidi Vinci 2011. O antislavizmu, za koji Fogar (1995: 112) kaže da je „endemski” i da se „periodično vraća u raznim oblicima”, u talijanskoj historiografiji postoji niz studija, ovdje upućujemo tek na Collotti 1999; Verginella 2011; Manenti 2015 te Catalan i Mezzoli 2018.

dojam da grad s okupacijskim vlastima živi u posve srdačnom odnosu (Cerceo 2015: 88). Upravo će kolaboracionizam biti jedna od ključnih tema i povijesnih i pravnih rasprava oko Rižarne, a onda i romana Claudia Magrisa i Daše Drndić.

Ukupan broj ubijenih u Rižarni (maljem, vješanjem, upotrebom primitivnih plinskih komora u kamionima; tijela su zatim spaljivana u krematoriju, a pepeo u vrećama bacan u more) procjenjuje se na 3 do 5 tisuća žrtava. U bijegu pred nadolazećom jugoslavenskom vojskom 29. travnja 1945. Nijemci su minirali kremacijsku peć i uništili dio dokaza. Logor i grad oslobodila je jugoslavenska vojska, ali je većinski talijanski Trst njezin dolazak, i boravak od 40 dana, doživio kao još jednu nasilnu okupaciju, zapravo goru od njemačke. Tršćanski su Talijani – osobito oni antifašističkih nazora i raznih (ali ne i komunističkih) ideoloških usmjerenja, koji su u danima pred odlazak Nijemaca organizirali paralelni pokret otpora (spomenuti CLN) – priželjkivali da ih oslobode savezničke snage koje su istovremeno nadolazile sa zapada, no one su došle koji dan kasnije. Nakon 40 dana boravka u Trstu jugoslavenska će se vojska, u dogovoru sa saveznicima, povući, a gradom će do 1954. upravljati Saveznička vojna uprava (tzv. *Allied Military Government*, AMG).

U zgradu napuštenog logora u prvo vrijeme (dok nije proglašena spomenikom 1965.) smještaju se razne gradske ustanove, na neko vrijeme (u pedesetim godinama) i izbjeglice iz Istre, prilagođavajući prostor novim potrebama i djelomično brišući tragove. AMG ne pokazuje posebnu volju za progonom zločinaca i kolaboracionista (Fogar 1995: 100), što se može tumačiti činjenicom da se dobrim dijelom radilo o zločinima protiv jugoslavenski orijentiranih partizana i komunista, dakle starih-novih neprijatelja, te o diplomatskom kontekstu u kojem je prioritet imala rasprava o teritorijalnoj pripadnosti Trsta (Matta 2012: 38–41). I poraženima i novoj pobjedničkoj upravi bilo je, zapravo, u interesu da se o Rižarni ne govori, što je dovelo, kako utvrđuje Tristano Matta, do neke vrste militantnog pamćenja među bivšim zatvorenicima i obiteljima preživjelih (2012: 42). Monopolizacija pamćenja Rižarne od strane tršćanskih komunista išla je uprkos savezničkoj upravi i imala neku vrstu „gerilskog” karaktera. S vremenom i sa sve većim stupnjem institucionalizacije, službeno pamćenje će postajati sve očišćenije od sjećanja na komunističke žrtve, pa i antikomunističko (Knittel 2015: 194). Pamćenje komunističkih žrtava Rižarne ostalo je u domeni preživjelih, koji su vrlo malo svjedočili i čija svjedočenja su ostaja-

la u arhivima⁴ i u niši komunističkog i projugoslavenskog dijela slovenske zajednice u Trstu.⁵ Na proslavama talijanskog nacionalnog praznika Dana oslobođenja 25. travnja, koje se održavaju u prostoru spomeničkog kompleksa Rižarne, to je pamćenje prisutno kroz nastupe partizanskog zbora *Pinko Tomažič*, no osim te prigode, u službenoj povijesti, prevladava interpretacija koja ga isključuje i koju je do 2016. predstavljao i muzejski postav unutar spomeničkog kompleksa o kojem će ovdje još biti riječi.

Dio tragova na zidovima logora – grafite s imenima zatvorenika, datumima uhićenja i dalje deportacije, ali imenima izdajica, doušnika i suradnika krvnika – u ljeto 1945. prije adaptacije prostora stigao je prepisati spomenuti kroničar i kolekcionar Diego De Henriquez. Jedan dio njegovih bilježnica stradao je u vjerojatno podmetnutom požaru u njegovom stanu-skladištu 1974. godine (u vrijeme kad se prikuplja građa za proces protiv zločina Rižarne), u kojem je smrt našao i on sam. Premazivanje grafita krećem zbog prenamjene prostora, De Henriquezova misija spašavanja tragova u zadnji čas te nestanak njegovih bilježnica, dobili su u tršćanskom gradskom pamćenju mitske dimenzije. One se temelje na intrigantnoj figuri kolekcionara čija je biografija bogata bizarnostima (pred kraj života, na primjer, spavao je u lijesu) i na „javnoj tajni” o neuobičajeno velikim razmjerima tršćanskog kolaboracionizma i želji da se on prikrije. De Henriquezom je inspiriran kriminalistički roman Veita Heinichena, njemačkog pisca nastanjenog u Trstu, *Der Tod wirft lange Schatten* (2005, na talijanskom objavljen 2006). Njemački je pisac istražio političku pozadinu De Henriquezova ubojstva u kontekstu tršćanske i talijanske klime olovnih godina te osobito neofašističkih krugova. Jezgrovito je konstatirao kako se radi o temi koja je „svima

⁴ Novinar Albin Bubnič, i sam bivši zatočenik fašističkih zatvora i njemačkih logora, skupljao je iskaze i sastavljao popis stradalih. Njegov se fond čuva u Odsjeku za povijest Narodne i študijske knjižnice u Trstu.

⁵ U slovenskoj biblioteci u Trstu sačuvan je strojopis drame Filiberta Benedetiča i Miroslava Košute *Rižarna*, koja je u Slovenskom narodnom kazalištu u Trstu igrana u sezoni 1974–1975 (Benedetič i Košuta 1974–1975). Drama je sačinjena prema građi koju je sakupio Albin Bubnič, i tematski sadrži mnoge od povijesnih elemenata koje smo ovdje spomenuli – povezanost Rižarne s nacističkom operacijom T4, tršćanski kolaboracionizam, etničku i političku mješovitost zatvorenika, poslijeratnu šutnju, falsifikaciju pamćenja. Glavni lik očajnog i ustrajnog istraživača zločina predstavlja samog Bubniča. Znakovit je izostanak katarze (drama završava njegovom nasilnom smrću) koji odražava raspoloženje tršćanskog porača. Drama je modernistička, fragmentarna, koristi se ekspresionističkim i dokumentarnim teatarskim postupcima, a ima i songove koji stvaraju atmosferu brehtijanskog političkog kazališta. Analizira ju Knittel (2015: 237–249).

na jeziku, a pri tome ostaje tabù” (Gross 2015). Mogli bismo reći da ova formulacija vrlo dobro pristaje i romanu Claudia Magrisa koji nastaje 9 godina nakon Heinichenova: i on nalazi nadahnuće u tajnovitom i mitskom aspektu priče o De Henriquezu, no pri tome, bez obzira na intenciju borbe protiv zaborava, uspijeva tek dodatno mistificirati gradsku legendu, ne izričući ni ono što je u literaturi o njoj lako dostupno i nimalo mitsko.

Poteškoća mitskog pamćenja je u tome da se ono odupire istraživanju, a u ovom je slučaju to otežano političkom nelagodnom, te odbijanjem suočavanja s cijelom povijesnom istinom. Tako se dogodilo da je, unatoč važnim historiografskim publikacijama koje su objavljivane u vrijeme sudskog procesa i poslije njega, i unatoč predanom radu pojedinih istraživača, profesionalnih i neprofesionalnih (kao što je već spomenuti rad Albina Bubića), golem dio građe koja nije bila uništena ostajao i dalje neistražen. Dok je grad žalio za izgorjelim bilježnicama, one koje nisu izgorjele ostajale su nepročitane (Cerceo et al. 2015), a na zidove Rižarne koji nisu premazani bojom desetljećima nitko nije obratio pažnju. Tako su na primjer tek 2013., prilikom restauratorskih radova, u malim ćelijama u prizemlju otkriveni novi grafiti,⁶ a na svjetlo dana je došla i u zidu skrivena platnena crvena petokraka, koja je danas eksponat u novom postavu Muzeja.

Iz već ovako ukratko zacrtane situacije oko logora Rižarne, jasno je da njezine linije presijecaju nacionalna, rasna (dakako u shvaćanju fašističkih i nacističkih ideologija), ideološka i klasna polja, ali također, u vremenskoj dijagonali, i sam rat i njegovo dugo poraće.⁷ Osim prikupljanja i deportacije Židova (pri čemu su Tršćani zdušno pomagali), glavni rat koji su u Rižarni vodili Nijemci, i suradnja koju su im u tome pružale gradske institucije i, ponovno, brojni građani, već su imali karakter hladnoratovskog udruživanja snaga pred komunističkim neprijateljem s istoka. Bez obzira na to je li taj antikomunizam imao fašistički ili antifašistički predznak (a oba su pri-

⁶ Fotografije novootkrivenih grafita izložene su 2014. na izložbi *Scritte, lettere e voci. Tracce di vittime e superstiti della Risiera di San Sabba (Zapisi, pisma, glasovi. Tragovi žrtava i preživjelih iz Rižarne San Sabba)* u muzejskom prostoru Rižarne, autori izložbe: Franco Ciccotti, Francesco Fait, Dunja Nanut.

⁷ O kontinuitetu Drugog svjetskog rata i hladnog rata u pitanju Rižarne v. Fölkel 2000: 14. U globalnom smislu Adorno (1996: 116) to komentira ovako: „Time što se jedinstvo Zapada u bitnom određuje potrebom obrane od ruske prijetnje, ispada da su pobjednici godine 1945. samo iz ludosti razorili prokušani bedem protiv boljševizma, da bi ga nakon par godina ponovno stali dizati” (1996: 112).

sutna u dvije godine njemačke okupacije, u različitim grupacijama gradskog stanovništva), on je nakon rata omogućio suglasnost savezničke uprave s gradskom vlašću u prikriivanju prethodne kolaboracije, što je dovelo do općenitog potiskivanja pamćenja Rižarne, dugog izostanka sudskih progona i njemačkih i lokalnih počinitelja, te, kako u vrijeme procesa upozorava povjesničar Giovanni Miccoli, obnove i procvata neofašizma (Miccoli 1976).

Kao rezultat rada Instituta za povijest pokreta otpora (radi se o nacionalnoj mreži koja u Trstu ima svoju podružnicu), koji je ustrajao na proučavanju povijesti Rižarne u ključu čuvanja pamćenja na antifašistički otpor u gradu, prije svega na djelovanje CLN-a (Sluga 1996: 404), a i kao rezultat uspona ljevice na državnoj razini i kanonizacije pamćenja antifašističkog pokreta otpora (Matta 2012: 44), godine 1965. dekretom predsjednika Republike Italije Rižarna je proglašena nacionalnim spomenikom. Slijede natječaji za uređenje spomeničkog prostora, na kojima pobjeđuje projekt arhitekta Romana Boica. Boicova zamisao, na tragu preporuka samog natječaja, bila je vrlo invazivna u smjeru jake simbolike i modernističke monumentalnosti te u znaku praznine, neizrecivosti, apstrakcije i apsurdna, tako da je prilikom izgradnje spomenika dodatno i nepovratno narušeno ono što je dotad ostalo od logorskog kompleksa (Boicove odabire tumači Mucci 2015). Spomenik je otvoren 1975. kao Nacionalni Muzej Rižarna San Sabba, no neki oblik muzejskog sadržaja dobiva tek 1982, skromnom izložbom na panelima koju je uredio povjesničar Elio Apih, i koja je 1998. obnovljena i proširena (Knittel 2015: 163). Na tu ćemo se izložbu vratiti u nastavku.

Tek 1976. godine, pod pritiskom spomenutog Instituta za povijest otpora, te njemačkih istražnih postupaka protiv nacističkih zločina (o tome posljednjem v. Knittel 2015: 150), u Trstu se nakon višegodišnjih priprema odvija proces protiv zločina Rižarne. Uz pravne prepreke, lokalni otpor, nepovoljnu nacionalnu klimu za raščišćavanje s fašističkim nasiljem (usp. Focardi 2013) i ponovno probuđene strahove od komunizma (Osimski sporazumi, sklopljeni 1975, zapečatili su gubitak Istre i granicu sa socijalističkom Jugoslavijom; usp. Sluga 1996: 405), proces se na kraju odvio kao minimalna zadovoljština i iznevjerena katarza. Odlučeno je da se ne primijene načela ninberškog procesa za zločine protiv čovječnosti, nego da se umjesto toga sudi samo za individualne zločine koji nisu bili u vezi s ratnim naredbama. Time je proces temeljito depolitiziran (Collotti 1995a: 140; vidi i Sluga 1996: 406) i zapravo u samom začetku onemogućen u izvršavanju pravne i moralne uloge koju je trebao imati. Pred istragu su naime mogli

doći samo zločini protiv tzv. „nevinih žrtava”, većinom Židova, tj. zločini motivirani rasnim progonom i materijalnim interesom, dok su glavne žrtve masovnih egzekucija u Rižarni – antifašisti, partizani i civilno stanovništvo koje se s njima dovodilo u vezu – određeni kao kategorija „ne-nevinih žrtava”, odnosno ratnih neprijatelja, i stoga isključeni iz postupka (Sluga 1996: 406, Fogar 1995: 115, Collotti 1995a, Liuzzi 2016: 40). Pitanje tršćanskog kolaboracionizma iz procesa je također isključeno. Svjedoci (među kojima su bile žrtve, ali i kolaboracionisti) su ispitani, no na kraju su optužena samo dva nacista, obojica nedostupna. Već prije samog početka procesa, u siječnju 1976, povjesničar Enzo Collotti oštro kritizira polazišta istrage, ističući pri tome kako ne samo isključivanje golemog dijela žrtava, nego i neuvrstavanje zločina kolaboracionizma predstavlja težak propust koji kompleksnost lokalnih političkih odnosa „blokira unutar perspektive obilježene nacionalističkom predrasudom i antislavenskim kompleksom” (Collotti 1995a: 145–148). U svojim iskazima ključni su kolaboracionisti svoju ulogu opravdali time što su branili *talijanstvo* Trsta protiv boljševika i Slavena (Sluga 1996: 408). I svjedoci na procesu, i povjesničari, i pravnici, glasno su upućivali na to da je u procesu za Rižarnu izostala optužba kolaboracionizma, institucija naslijeđenih od fašizma i suradnje sa Salojskom republikom, te kontinuiteta s fašističkom rasnom politikom. No sud je, kako piše Collotti neposredno poslije procesa, očito bio u dosluhu i integriran u tršćansko nacionalističko građanstvo kojem je takav zaborav bio u interesu (Collotti 1995b: 232). Propuštena prilika nije se više mogla nadoknaditi. Godine 1986. Fogar upozorava kako je civilni kolaboracionizam oko Rižarne još uvijek neistraženo područje (vidi i Fogar 1995: 58). To kontinuirano upućivanje raznih autora na izostanak kolaboracionizma iz pravne i historiografske istrage te kolektivnog suočavanja s prošlošću znači da su kolaboracionizam i njegova veza s „fašizmom na granici” i s antislavizmom bili otpočetak prepoznati kao mjesto namjernog zaborava. To nam kazuje kako Magris ne bira novu temu, nego nešto što je u međuvremenu postalo, da ponovimo Heinichenovu formulaciju, „tabù o kojem svi govore”.

O tom tabùu, uostalom, izlaze važne publikacije koje barataju solidnim izvorima te o temi, pa i o njejoj političnosti, govore bez zadržke. U vrijeme rasprava oko procesa Nacionalno udruženje bivših logoraša (ANED) objavilo je didaktičku knjigu (Benedetić et al. 1974) na dva jezika, talijanskom i slovenskom, koja je Rižarnu smjestila u širi povijesni kontekst antislavenske i antikomunističke (zatim i fašističke) politike koja se u Trstu provodila od kraja Prvog svjetskog rata. Nakon procesa je pak, 1988. godi-

ne, u dva toma tiskana obimna građa sa suđenja, popraćena analitičkim člancima (ScalPELLI 1995). Autori priloga u tim publikacijama bilježe da su većinu žrtava u Rižarni činili politički zatvorenici osumnjičeni za antifašističko djelovanje. „Više od polovice žrtava Rižarne činili su Slovenci i Hrvati, ne samo borci ili ilegalci, nego i civili, muškarci, žene, djeca, pograbljeni iz svojih kuća, iz brojnih sela na Krasu i u Istri koja je barbarski razorilo fašističko i nacističko nasilje” (Fogar 1995: 96). Fogar naglašava i premoć komunističke partije u organizaciji pokreta otpora, te njezin ugled među zatvorenicima. Među žrtvama je dakako bilo i puno Talijana, među kojima i komunisti i ne komunisti, te Židova, kojima se ove publikacije također bave, no ovdje ističemo Fogarovu procjenu omjera žrtava, koja se slaže s procenom drugih spomenutih autora, stoga što je taj podatak Claudiu Magrisu, koji je na temi radio desetljećima, morao biti poznat, pa njegov odabir da među žrtvama Rižarne gotovo i ne spomene Slovence, Hrvate i komuniste, zahtijeva analizu koju ćemo provesti u nastavku.

Definicija „ne-nevinih žrtava”, za koje se odmah utvrdilo da su činile većinu zatvorenika u Rižarni, imala je krupne implikacije. Ona nije samo ostavljala dojam legitimnosti nacističkog progona partizana (u tu svrhu su prešućeni i talijanski partizani, pa i sam CLN, te je sav otpor izjednačen s jugoslavenskom vojskom kao zaraćenom stranom; Collotti 1995a: 142–145, Sluga 1996: 407), nego je u završnoj presudi tome dodan još jedan nacionalistički element: predsjedavajući sudac Domenico Maltese utvrdio je da su „ne-nevine žrtve” zbog svog djelovanja protiv okupatora ujedno bile i „sukrivače za zločine protiv Talijana od strane tuđe okupirajuće sile” (tj. da su svojim akcijama provocirali represalije nad Talijanima) zaključujući konačno svoju završnu riječ vremenskim skokom na dane jugoslavenske okupacije Trsta, te poantirajući kako će, nakon krvoprolića Rižarne, „u kratkom vremenu grad još jednom, i na ne manje užasan način, biti tragično okupan krvlju” (Sluga 1996: 407), s očitom referencom na 40 dana jugoslavenske uprave Trstom i zločine koje su u tom razdoblju počinili partizani.

Tijekom procesa pritisak tršćanske javnosti bio je velik, a lokalni list *Il Piccolo* objavljivao je svakodnevno pisma čitalaca koji su kao „naknadu” za proces protiv zločina u Rižarni zahtijevali procese protiv partizanskih zločina u Istri između kapitulacije Italije i dolaska Nijemaca u jesen 1943. i za vrijeme 40 dana okupacije Trsta u svibnju-lipnju 1945, kad su žrtve, među ostalim, bacane u kraške jame (odakle simbolični i kumulativni naziv *fojbe* za čitav taj skup nasilnih radnji). Radi se o rivalstvu pamćenja različitih skupina žrtava na koje se u studijima pamćenja primjenjuje izraz *zero-sum*

game, u značenju potrebe da se pamćenjem zločina suprotstavljenih strana „poravnaju računi” (Rothberg 2009). Uostalom, sama „presuda suca Maltesea je legalno postavila Rižarnu kao politički, nacionalni i moralni ekvivalent fojbama: u izjavi, koja je izazvala indignaciju u sudnici, Maltese je još rekao i da su i Rižarna i fojbe primjeri identične želje Nijemaca i Slave na da istrijebe Talijane” (Sluga 1996: 407). To znači da je prvo suočavanje s potisnutim sjećanjem na Rižarnu bilo odmah popraćeno „protu-sjećanjem” na zločine koje je počinila „druga strana”. Tako postavljena balansirana usporedba bila je, kako je to u jeku rasprava 1976. napisao tršćanski povjesničar Giovanni Miccoli, *aberrante*, odnosno abnormalna i moralno odbojna. Upravo su svjedočenja na procesu, piše Miccoli, pokazala kako je zločin Rižarne počivao na antislavizmu, antikomunizmu i antisemitizmu koji su ležali u temelju lokalne kolaboracije, a za koje je široke slojeve stanovništva pripremio fašizam. Miccoli tvrdi kako se radi o ponašanju i mentalitetu koji je u regiji preživio i nakon rata, a sistematska usporedba Rižarne i fojbi zaboravlja da se radi o kvalitativno i kvantitativno neusporedivim pojavama. U toj se raspravi rado zaboravlja da su za zločine fojbi u pedesetima provedeni deseci procesa, dok Rižarna nikad ranije nije bila podvrgnuta pravnom postupku. Konačno, zaključuje Miccoli, bilo kakav prisilni paralelizam između dva događaja može se postaviti samo iz nacionalističke i (neo)fašističke perspektive.⁸

Pamćenje fojbi s krajem dvadesetog stoljeća postalo je imperativnim dijelom talijanskog nacionalnog pamćenja, pa je tema uspoređivanja fojbi i nacističkih progona, sve do najnovijih oblika holokaustizacije pamćenja fojbi, sve samo ne zastarjela (usp. Garofalo 2016). No pamćenje Rižarne od samog se početka oblikuje u okviru neproblematizirane teze o dva jednako zločinačka totalitarizma, a njezin se memorijalni kompleks – u turističkoj ponudi, u komemorativnim prigodama i edukativnim programima – redovito predstavlja u nespretnoj ekvidistanci sa spomenikom fojbama u Bazovici blizu Trsta.

⁸ Sličan sud o usporedbi Rižarne i fojbi donosi i Fogar (1995: 113), koji upozorava na političku manipulaciju temom fojbi te na njezinu povezanost s antislavizmom. U širem okviru komentar na takvo izjednačavanje može se naći u Adornovu predavanju o odrađivanju prošlosti (1996: 113): „Građansko društvo općenito potpada pod zakon razmjene, računa 'jednako za jednako' koji se zaokružuju, pri čemu u stvari nema nikakva ostatka” (1996: 114). O tome kako su usporedbe ipak moguće, ali izvan okvira „poravnavanja računa”, slijedom Rothbergova pojma višesmjernog pamćenja govorit ćemo u nastavku.

3. Od čega zapravo zazire pamćenje?

Upravo toj ekvidistanci detaljnu je analizu posvetila nizozemska kulturologinja Susanne C. Knittel u opširnoj studiji objavljenoj 2015. Knittel je mogla vidjeti samo stari postav Rižarne (novi je otvoren 2016.), odnosno spomenute panele postavljene još 1982. i proširene 1998., koje analizira zajedno s tiskanim vodičem koji potpisuje Elio Apih (2000). Apihovu postavu Knittel zamjera benigno prikazivanje fašizma kao naprosto nespretnog i korumpiranog režima, minimalni prostor posvećen fašističkoj okupaciji Jugoslavije, nespominjanje fašističkih progona Židova kao ni antislavenskog rasizma, ignoriranje kontinuiteta fašizma kroz razne oblike suradnje s nacističkim okupatorom, postavljanje dvaju pokreta otpora – protalijanskog CLN i prokomunističke odnosno projugoslavenske Osvobodilne Fronte – kao ravnopravnih i gotovo istovremenih, pa čak i sugestiju da je CLN oslobodio grad dan prije jugoslavenske vojske, te konačno činjenicu da postav ostavlja dojam da su u grad i regiju tek Nijemci donijeli antisemitizam i nasilje (Knittel 2015: 163–165). Takvom impostacijom Apihova se interpretacija uklapa u ono što su talijanski povjesničari prozvali „samopraštajućim” viđenjem talijanske uloge u Drugom svjetskom ratu (usp. Focardi 2013). Knittel se zatim upušta i u usporednu analizu dva spomenika – memorijskog kompleksa Rižarne i spomenika fojbi u Bazovici kraj Trsta, ne bi li ustanovila koliki je trag „abnormalna usporedba” dvaju povijesnih događaja, koja je bila prisutna u javnom diskursu od samog kraja rata, a osobito od sudskog procesa protiv Rižarne (i koju je kao „abnormalnu” označio povjesničar Miccoli), ostavila na samim spomenicima, odnosno na službenom pamćenju. Budući da se služi Rothbergovom metodologijom višesmjernog pamćenja (Rothberg 2009), za Knittel ova usporedba – koja dakako ne znači ni izjednačavanje ni zaborav povijesnog konteksta – nije odbojna kao što je to bila za povjesničare poslije rata, već je upravo predmet istraživanja, neka vrsta simptoma u njezinoj analizi potiskivanja neželjenih stranica povijesti.

Pod pritiskom nacionalističkih organizacija, fojba kod Bazovice je proglašena spomenikom nacionalnog interesa četiri godine nakon procesa za zločine Rižarne – 1980. godine (Sluga 1996: 407; godine 1992. prešla je u višu kategoriju nacionalnog spomenika, usp. Knittel 2015: 207), a današnji postav na panelima datira iz 2007. Pomnom analizom izloženih (i popratnih tiskanih) tekstova Knittel dolazi do zaključka da, bez obzira na opravdane prigovore koje u historiografiji izaziva jukstapozicija tih dvaju

povijesnih događaja, njihovi komemorativni koncepti i muzejski postavi zapravo pokazuju veliku srodnost. Ona se sastoji u naglašavanju ustanka CLN na dan 30. travnja 1945. i njegovog cilja da Trst bude talijanski, te na delegitimizaciji jugoslavenskog pokreta otpora, što oba spomenika zapravo ujedinjuje u antislavenstvu i antikomunizmu (Knittel 2015: 208–211). To znači da, premda je usporedba Rižarne i fojbi nesumljivo odbojna, usporedba načina na koje su ova dva događaja uvedena u službeno pamćenje itekako ima smisla.

Bazovica je inače jedno od najslabije istraženih i najmanje dokazanih mjesta partizanskih zločina (mnogo su poznatiji podaci o žrtvama bačenim u jame u Istri), no odabrana je kao mjesto službenih komemoracija upravo zbog, kako pretpostavlja Knittel, blizine Trsta, ali i blizine Rižarne, te mogućnosti postavljanja njihove paralele. Na zadnjem panelu u Bazovici Rižarna je i spomenuta, kao povijesni kontekst u kojem se na prve progone Talijana u Istri u jesen 1943. (od strane domaćeg slavenskog stanovništva) nadovezuju nacistički progoni Talijana i zločini Rižarne, odakle se može zaključiti da je talijansko stanovništvo grada i šire regije bilo samo žrtva slijeda okupacija stranih sila i antidemokratskih režima, nacističkog i komunističkog (Knittel 2015: 209). Trst je, smatra Knittel, idealna scena za prikazivanje onoga što se uobičava zvati „talijanskom tragedijom”, odnosno tumačenja povijesti u samooprašajućem, viktimizističkom i isključivo nacionalnom ključu. Do toga je došlo tijekom hladnog rata, u kojem je Trst imao ulogu branika protiv komunističke prijetnje, uz podršku Savezničke vojne uprave. S talijanske lijeve političke strane tome je doprinio i sam dominantni narativ antifašističkog otpora, odnosno utemeljujući mit talijanske republike, koji je pomogao da se fašizam, kolonijalizam i okupacija Jugoslavije složno pometu pod tepih (usp. Knittel 2015: 212). Ako je Rižarna prikazana kao isključivo njemačka krivica, a fojbe kao jugoslavenska, onda je jasno da prostora za istraživanje kolaboracionizma i kontinuiteta s fašizmom nema.

Ta je analiza međutim kod Knittel izvedena iz mnogo šire i dalekosežnije, noseće teze njezine knjige. Oslanjajući se na Rothbergov pojam višesmjernog pamćenja, odnosno na suvremenu tendenciju da se o pamćenju trauma misli komparativno i transnacionalno, ona uspostavlja neku vrstu „interne višesmjernosti” (Knittel 2015: 11) unutar same povijesti holokauta. Polazeći od psihoanalitičkog pojma zazornog (njem. *unheimlich*, engl. *uncanny*) koji je u smislu potiskivanja antislavenskog rasizma u talijanskom kolektivnom pamćenju fojbi već primijenjen u Accati i Cogoy (2009), te od povijesne činjenice da je ista skupina iskusnih nacističkih krvnika radila naj-

prije na programu eutanazije hendikepiranih osoba (među ostalima, u centru Grafeneck), zatim na istrebljenju Židova u Poljskoj, da bi konačno po službenoj direktivi bila premještena u Rižarnu, Knittel postavlja dijagonalnu paralelu između pamćenja Grafenecka i Rižarne na osnovu toga što oba mjesta na sličan način manifestiraju nelagodu, potiskivanje i prikriivanje *zazornog*. Metodološkim alatom *disability studies* i postkolonijalnih studija, ona usporedno promatra memorijski tretman žrtava Grafenecka i Rižarne kao onih koji su *drukčiji* u smislu invaliditeta ili etniciteta, i stoga neuklopivi, nezgodni, ušućeni i isključeni iz kolektivnog pamćenja i iz komemorativnih praksi. Radi se o lokalnim specifičnostima koja se lako ignoriraju kad se prikaz užasa holokausta svede na njegova univerzalna obilježja, na njegovo monolitno shvaćanje isključivo kao deportacije i istrebljenja Židova u Auschwitzu. Takav univerzalni prikaz nikoga posebno ne uznemirava (Knittel 2015: 10), često služi kao sjećanje-zaslon,⁹ a pogoduje mu i dogma o jedinstvenosti holokausta. Nasuprot tome, od suvremenih istraživača zahtijeva se poznavanje manje znanih i potisnutih, višesmjernih, rizomatski isprepletenih, uznemirujućih lokalnih aspekata holokausta. Za Knittel su to, u paralelnom čitanju, hendikepirane osobe kao žrtve Grafenecka, te Hrvati i Slovenci kao žrtve fašizma i Rižarne (2015: 12).

Slabo mjesto knjige Susanne Knittel nekritična je vjera da književnost ima idealnu ulogu u iskopavanju upravo takvih potisnutih pamćenja, u stvaranju nemonolitnih identiteta i u posredovanju zazornog. Ona pod svaku cijenu pokušava u tršćanskoj književnosti pronaći primjere takve dobre prakse. Neki od njezinih primjera to doista jesu, no neki i nisu, a ona ne spominje mogućnost da književnost bude upravo i podržavateljica stereotipa, bilo u svojoj trivijalnoj (Badurina 2018) ili visokoj varijanti (o čemu će ovdje biti riječi). No bez obzira na pad tenzije u poglavljima o književnosti, knjiga Susanne Knittel doista donosi bespoštednu kritiku tršćanskih čvorova pamćenja¹⁰ kakva u takvom obliku nije ranije rečena. Dakako, ona se oslanja na opširnu literaturu u talijanskoj historiografiji koja već dugo kritički govori o pamćenju Rižarne (od Miccolija, Fogara i Collottija do Glende Sluga i drugih), i na brojnu kritičku literaturu o holokaustizaciji pamćenja

⁹ Njem. *Deckerinnerung*, engl. *screen memory*. Termin je uzet iz psihoanalize. Za izvorno značenje v. Laplanche i Pontalis 1992: 443, a za primjenu u studijima pamćenja v. Rothberg 2009: 12 i Freeman et al. 2013.

¹⁰ Za terminološki i pojmovni pomak od „mjesta pamćenja” u „čvor pamćenja” v. Rothberg 2009.

fojbi, no usporedba s Grafeneckom i artikulacija paralelnog zazora – od invaliditeta i od (slavenskog) etniciteta – posve je inovativna i za tršćanske prilike, rekli bismo, revolucionarna teza.

Njezina je studija međutim u međuvremenu zastarjela u dijelu koji se tiče postava u Rižarni. Može se pretpostaviti da je dugogodišnje nezadovoljstvo muzejem (v. npr. Fogar 1986) dovelo do odluke da se 2013. poduzmu opsežni restauratorski radovi, a 2016. otvori novi postav (koordinatorka skupine stručnjaka i autor projekta je Francesco Fait). Novi postav slijedi suvremena načela muzeja holokausta i ispravlja mnoge nedostatke prethodnog. U kombinaciji videa, fotografskog gradiva, tekstualnih panela (na talijanskom, slovenskom i engleskom) i izloženih predmeta, povijest logora je smještena u širi povijesni i geografski kontekst, osobito s obzirom na „fašizam na granici” koji je prethodio nacističkoj okupaciji, s njegovim sustavnim antisemitizmom i antislavizmom, koji su odigrali važnu ulogu u kasnijoj kolaboraciji (toj posljednjoj je posvećen poseban odjeljak). Partizanski pokret prikazan je u njegovoj raznolikosti i unutaršnjim sukobima, ali se nedvosmisleno konstatira premoć njegova slovensko-hrvatskog dijela, nad kojim je komunistička partija imala monopol, i koji je, zajedno s civilnim stanovništvom u istočnim predjelima, bio i najčešćom metom progona i represije. Prikazani su i grafiti iz De Henriquezovih bilježnica i oni snimljeni prilikom posljednje restauracije, a u posebnoj vitrini izložena je tada pronađena petokraka. I zločinci i kolaboracionisti i žrtve (slovenske, hrvatske, talijanske, židovske) su personalizirani, kroz biografije, osobne predmete i video snimke razgovora s preživjelim, što informativnu ulogu nadopunjava snažnim emotivnim doživljajem, te potiče posjetitelja da se suoči s teškim etičkim pitanjima koja je ovako složena povijesna situacija postavljala pred svoje suvremenike. Možemo dakle priču o odnosu grada Trsta prema Rižarni kao čvoru pamćenja završiti optimistično, no tek do neke mjere. Naime, stereotipna shvaćanja, kako ćemo vidjeti u nastavku, znaju se mimikrirati upravo u one diskurse koji su prvi pozvani da ih podričaju – na primjer, u visoku književnost.

Literatura

- Accati, Luisa; Cogoy, Renate (2009) *Fojbe. Primer psihopatološke recepcije zgodovine*, Krtina, Ljubljana.
- Adorno, Theodor W. (1996) „Što znači: odrađivanje prošlosti?”, *Republika*, LII, 7-8, str. 112–123.

- Apìh, Elio, ur. (2000) *Risiera di San Sabba: Guida alla mostra storica*, Comune di Trieste, Civici musei di Storia e Arte, Trst.
- Badurina, Natka (2018) „Strah, fantastièno i političko u talijanskom pamćenju istarskog egzodusa”, *Umjetnost rijeèi*, LXII, 2, str. 209–230.
- Bartolini, Guido (2021) *The Italian Literature of the Axis War. Memories of Self-Absolution and the Quest for Responsibility*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Benedetiè, Filibert et al. (1974) *Dallo squadristico fascista alle stragi della Risiera. Trieste-Istria-Friuli 1919-1945*, ANED, Trst.
- Benedetiè, Filibert; Košuta, Miroslav (1974–1975) *Rižarna. Sodobna obdelava avtentiènega gradiva, ki ga je v dolgih letih z ljubeznijo in potrpežljivostjo zbral Albin Bubniè. Igralo u sezoni 1974–1975*. Rkp, Slovenska narodna in študijska biblioteka, Trst.
- Beronja, Vlad (2020) „Shards of broken glass: Daša Drndiè’s archival poetics”, *Fluminensia*, 1/32, str. 11–37.
- Biti, Vladimir (2003) „Teorija i postkolonijalno stanje”, *Prošla sadašnjost. Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, ur. Vladimir Biti i Nenad Iviè, Naklada MD, Zagreb, str. 446–488.
- Catalan, Tullia; Mezzoli, Erica (ur.) (2018) „Antislavismo. Discorsi e pratiche in Italia e nell’Europa sudorientale tra Otto e Novecento”, *Memoria e Ricerca* (tematski broj), 3.
- Cerceo, Vincenzo (2015) „I diari di Diego De Henriquez”, *Diego De Henriquez. Il testimone scomodo*, ur. Vincenzo Cerceo et al., Beit, Trst, str. 43–150.
- Cerceo, Vincenzo et al. (2015) *Diego De Henriquez. Il testimone scomodo*, Beit, Trst.
- Collotti, Enzo (1995a) „Le stragi di San Sabba trent’anni dopo. Il processo dimezzato”, *San Sabba. Istruttoria e processo per il lager della Risiera*, ur. Adolfo Scalpelli, vol. I, ANED-Lint, Trst, str. 139–148 (pretisak èlanka objavljenog 1976., uoèi procesa).
- Collotti, Enzo (1995b) „La sentenza giudicata”, *San Sabba. Istruttoria e processo per il lager della Risiera*, ur. Adolfo Scalpelli, , vol. I, ANED-Lint, Trst, str. 229–234. (pretisak èlanka objavljenog 1976., nakon procesa).
- Collotti, Enzo (1999) „Sul razzismo antislavo”, *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d’Italia 1870-1945*, ur. Alberto Burgio, Il Mulino, Bologna, str. 33–61.

- Drndić, Daša (2007) *Sonnenschein*, Fraktura, Zagreb.
- Erll, Astrid (2011) *Memory in Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Focardi, Filippo (2013) *Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Laterza, Rim.
- Fogar, Galliano (1986) „La Risiera-sepolcro: Breve storia di un lungo abbandono”, *Qualestoria*, 14/3, str. 106–112.
- Fogar, Galliano (1995) „L’occupazione nazista del Litorale Adriatico e lo sterminio della Risiera”, *San Sabba. Istruttoria e processo per il lager della Risiera*, ur. Adolfo Scalpelli, ANED-Lint Trst, vol. I, str. 3–138.
- Fölkel, Ferruccio (2000) *La Risiera di San Sabba. L’Olocausto dimenticato: Trieste e il Litorale Adriatico durante l’occupazione nazista*, BUR, Milano.
- Freeman, Lindsey A.; Nienass, Benjamin; Melamed, Laliv (2013) „Screen memory”, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 26/1, str. 1–7.
- Garofalo, Damiano (2016) „La memorializzazione delle Foibe e il paradigma della Shoah”, *Officina della storia*, dostupno na adresi <https://www.officinadellastoria.eu/it/2016/07/06/la-memorializzazione-delle-foibe-e-il-paradigma-della-shoah/>, posjet 28. prosinca 2021.
- Gross, Daniela (2015) „Le lunghe ombre della Risiera”, *Moked*, dostupno na adresi <https://moked.it/blog/2015/10/25/le-lunghe-ombre-della-morte/>, posjet 28. prosinca 2021.
- Ivić, Nenad (2021) *Građanski rat riječi. Književnost i povijest*, Mizantrop, Zagreb.
- Knittel, Susanne C. (2015) *The Historical Uncanny. Disability, Ethnicity, and the Politics of Holocaust Memory*, Fordham University Press, New York.
- Kobolt, Katja (2007–2008) „Književnost sećanja Daše Drndić ili dijagnostika predela sećanja na Balkanu”, *ProFemina*, 46/50, str. 142–149.
- Kosmos, Iva (2020) „Politika književnosti i narativna konstrukcija prošlosti u romanu Totenwande Daše Drndić”, *Fluminensia*, 32/1, str. 115–137.
- Laplanche, Jean; Pontalis, Jean-Bertrand (1992) *Rječnik psihoanalize*, preveli Radmila Zdjelar i Boris Buden, August Cesarec i Naprijed, Zagreb.
- Liuzzi, Giorgio (2016) *La Risiera di San Sabba*, Edizioni Civici Musei di storia ed arte, Comune di Trieste, Trst
- Magris, Claudio (2015) *Non luogo a procedere*, Garzanti, Milano.
- Magris, Claudio (2016) *Obustaviti postupak*, prevela Ljiljana Avirović et al., Fraktura, Zagreb.

- Manenti, Luca Giuseppe (2015) „Geografia e politica nel razzismo antislabo. Il caso dell’irredentismo italiano (secoli XIX-XX)”, *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, ur. Tullia Catalan, Viella, Rim, str. 17–38.
- Matta, Tristano (2012) *Il lager di San Sabba. Dall’occupazione nazista al processo di Trieste*, Beit i IRSML, Trst.
- Micoli, Giovanni (1976) „Risiera e foibe: un accostamento aberrante”, *Bollettino dell’Istituto Regionale per la storia del Movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, IV/1, str. 3–4.
- Mucci, Massimo (2015) „La Risiera di San Sabba a Trieste di Boico”, *Le pietre della memoria. Monumenti sul confine orientale*, ur. Paolo Nicoloso, Gaspari, Udine, str. 261–279.
- Rothberg, Michael (2009) *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonisation*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Scalpelli, Adolfo (ur.) (1995) *San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera*, vol I-II, ANED – Lint, Trst [prvo izdanje 1988., ANED-Mondadori].
- Sluga, Glenda A. (1996) „The Risiera di San Sabba: Fascism, anti-Fascism and Italian nationalism”, *Journal of Modern Italian Studies*, I/3, 1996, str. 401–412.
- Verginella, Marta (2011) „Antislavismo, razzismo di frontiera?”, *Aut aut*, 349, str. 30–49.
- Vervaet, Stijn (2018) *Holocaust, War and Transnational Memory. Testimony from Yugoslav and Post-Yugoslav Literature*, Routledge, London i New York.
- Vinci, Anna Maria (2011) *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941*, Laterza, Bari.
- Žužul, Ivana (2020) „Format bez formata. Čitateljsko iskustvo oslabljenih pripovjednih nadležnosti u romanu *Leica format*”, *Fluminensia*, 32/1, str. 95–114.

SUMMARY

Natka Badurina

THE NAZI CONCENTRATION CAMP SAN SABBA RICE MILL
IN TRIESTE IN MEMORY AND LITERATURE PART ONE:
REPRESSION OF THE UNCANNY

The paper deals with the collective memory of the San Sabba Rice Mill, a Nazi concentration camp that operated in Trieste from 1943 to 1945, through the analysis of two contemporary novels: *Blameless* by Claudio Magris and *Sonnenschein* by Daša Drndić. The first part presents basic historical data and various stages of memory, especially with regard to the proclamation of the national monument, the legal process for crimes committed in the camp, and the establishment of a museum. Particular attention is paid to the comparison of the San Sabba Rice Mill with the crimes committed by Yugoslav partisans during the liberation of Trieste in May 1945. This comparison has appeared in public space and collective memory more frequently since the time of the trial. Susanne C. Knittel's research is presented, which, using the psychoanalytic concept of the uncanny, connects the repressed memory of Nazi euthanasia programs with that of the Slovenian and Croatian victims of the San Sabba Rice Mill. In the second part of the paper, these insights will be applied to the analysis of the two novels.

Key words: *San Sabba Rice Mill; Holocaust; anti-fascism; communism; Claudio Magris; Daša Drndić*